

کتابخانه ملی افغانستان - وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
کتابخانه ملی افغانستان - وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

از صبا تا نیما

(تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)

تألیف

یحیی آراین پور

پیشگفتار

«چون از گویندگان و سرایندگان و هنرمندان گذشته به علت کمبود مدارك و اسناد درگذریم دوران هنر و ادبیات معاصر می‌رسد که کم و بیش به کیفیات تحول و تجدد در آنها آگاهیم و زندگانی به وجود آورندگان آنها را می‌شناسیم. اینجاست که نقد هنری باستی انجام گیرد و در مورد هر يك از آنان قضاوتی بسزا و درخور و حکمی شایسته و مناسب صورت پذیرد. بزرگترین خدمتی که در این زمینه ممکن است انجام داد تدوین تاریخ هنر و ادبیات است که مقدمه يك نقد هنری بسزا محسوب می‌گردد و چشم انتظار همه هنردوستان و ادب‌پرستان بر این طلیعه درخشان دوخته است، تا که همت گمارد و این مشکل برآورد.»^۱

از شهریور ۱۳۲۵ به بعد که بازار جدال کهنه پرستان و نوپردازان گرم شد و کسانی اشعار و آثاری پدید آوردند که گاهی تا حد «انحراف» با نوشته‌ها و سروده‌های پیشینیان فرق داشت، به مطالعه و تحقیق در سیر تحول نظم و نثر پارسی در زمانهای اخیر رغبت کردم، و بدین منظور تذکره‌ها، دیوانها، رمانها، داستانها، نمایشنامه‌ها، مجموعه‌ها و مجلات ادبی و بسیاری از کتب و رسالاتی را که در ایران و دبیرون از مرزهای کشور راجع به ادبیات معاصر فارسی نوشته شده بود، با اشتیاق تمام از مد نظر گذراندم و با سبکهای گوناگون ادبی و عقاید موافقان و مخالفان از هر زمره و گروه آشنا شدم، و طی سالهای ۱۳۳۹-۱۳۴۴ ش که فرصت و فراغتی حاصل آمد، مجموع این مطالعات را به سلیقه خود و به صورتی که ملاحظه می‌فرمایید، مدون ساختم.

در تنظیم یاداشتهای خود، روش کار را بر آن نهادم که ابتدا به وضع ادبیات ایران در عهد صفوی و دوران قمرت پس از پایان کار این خاندان، به اختصار اشاره کنم و بعد تفصیل بالنسبه بیشتری درباره شعرا و نویسندگان دربار پادشاهان قاجار بدهم و پس از آن سیر تحول ادبیات فارسی را از آغاز جنبش آزادیخواهی به بعد همراه با وقایع عمده تاریخ، مورد مطالعه و بررسی قرار دهم. در این کتاب از شرح احوال و آثار سخنورانی که جز پیروی از قدا و یا همعصران خود کاری نکرده و در سیر تکامل ادبیات چندان مؤثر نبوده‌اند - و متأسفانه شماره آنان بیش از حد تصور زیاد است - صرف نظر کردم، و تنها به ذکر احوال و آثار کسانی که در محیط ادبی و اجتماعی

عصر خود و زمان آینده کمایش منشأ اثر بوده و به اصطلاح درسربل يك تحول نسبتاً محسوس قرار داشته‌اند، پرداختم.

هرگز سعی نکردم که بهترین آثار را، چنانکه رسم است، درایسن اوراق گسرد آورم، و جهات ضعف کار هر نویسنده و گوینده را نادیده بگیرم، و مخصوصاً از هر شاعر و سخنوری چندین نمونه آوردم تا خوانندگان بتوانند باسبک و اسلوب هنری گویندگان و نویسندگان عمده دوره موضوع بحث به‌خوبی آشنا گردند.

این کتاب نه «تذکره شعرا» است، نه «منتخبات آثار» و نه چیزی از قبیل «تاریخ ادبیات» به‌معنی اخص کلمه، بلکه تحقیق ادبی يك دوره تاریخی است از بازگشت ادبی تا آستانه شعر نو (از صبا تا نیما) که بیش از يك قرن و نیم طول کشیده است و به واسطه نزدیکی به‌روزگار ما جهت وقایع شگرفی که در آن رخ داده‌است و قهرراً در رویدادهای ادبی آینده نیز تأثیر فرارن خواهد داشت، اهمیت اجتماعی و ادبی فوق‌العاده دارد. کوششی که من بر آن برخاسته‌ام تقریباً بی‌سابقه است، و مسلماً مثل هر کار بی‌سابقه‌ای از نواقص عاری نیست.

در اجرای مقصود، با حوصله و دقت و احتیاط، در آثار و احوال هر يك از سخنوران و دوره خلاقیت هنری آنان تفرس کرده‌ام، و در تحقیق مطالب و تشخیص غث و سمین اقوال مؤلفان صاحب‌نظر، تا جایی که از قدرت و امکان و اطلاعات من ساخته بود، فرو نگذاشته‌ام و تا به‌صحت قولی اطمینان نداشته‌ام لاقلاً از تأیید آن خودداری کرده‌ام، به‌بزرگی مسئولیتی که به‌عهده گرفته‌ام متوجه و به‌درستی راهی که برگزیده‌ام ایمان داشته‌ام، و هرگز مخالفت ناروا، یا جانبداری بیجا، از کسی یا کاری، یا نظری نکرده‌ام. با اینهمه، تکرار می‌کنم، که کتاب من نه کامل و نه بیعیب است، به‌خصوص که مطالب آن در سالهای متمادی به‌تدریج و تفاریق جمع‌آوری شده و من باگذشت زمان بارها در روش و طرز کار خود تغییر عقیده و سلیقه داده‌ام، و انگهی اطلاعات شخصی من در بعضی موارد بیشتر و در موارد دیگر کمتر، و مآخذ و وثایق در بعضی قسمت‌ها فراوان و در قسمتهای دیگر کم‌یاد و رازدست‌ترس بوده‌است، و مجموع این عوامل موجب شده‌است که مطالب کتاب و طرز تنظیم آن در همه‌جا یکدست و یکنواخت نباشد.

من زمینه کار را به‌دست داده‌ام و امیدوارم که این تألیف مقدمه و سرآغازی باشد برای کار کسانی که بعداً بخواهند در امر نقد و تحلیل ادبیات معاصر ایران، که هنوز بکر و دست‌نخورده است، قدمهای استوارتر و پابرجاتری بردارند.

در این مجموعه از آوردن کلمات تجلیل و تفضیم مانند آقا و جناب در باره زندگان، و مرحوم و شادروان در مورد درگذشتگان، مطلقاً خودداری کردم.

در ضبط روز و ماه و سال وقایع، از تولد و فوت و امثال آنها، که اختلاف اقوال زیاد و مستند قطعی در دست نبود، قولی را که اقوی و اصح یافتم نقل کردم، بدون آنکه در قبول

آن قول و رد اقوال دیگر بحث و استدلال کنم.

تاجایی که توانستم در متن و حواشی به مآخذ و مراجع عمده اشاره کردم، درباره هر مطلبی توضیح کافی دادم، گفته‌های دیگران را به رسم معمول مشخص کردم و نیز به پیروی از روش رایج محققان زمان، به آخر هر کتاب، کتابنامه و سالنامه‌ای افزودم و امیدوارم که این همه حواشی و ضمایم و ملحقات، که مقداری بر حجم کتاب افزوده است، کار مطالعه را بر خوانندگان آسان کرده باشد.

در انشای کتاب از اسلوب خاصی پیروی نکردم و در انتخاب کلمات و جمله‌بندی منشیانه دقت مخصوص به کار نبردم. غرض ادای مطلب بود و همواره همان را در مد نظر گرفتم.

جمعی از استادان و ایرانشناسان بنام، مانند شادروان پرفسور دکتر یان رپسکا از چکوسلواکی و شادروان بازیل نیکیتین از فرانسه و دکتر ف. ماخالسکی از لهستان پاره‌نمایی به‌مآخذ خارجی و مساعدت در جمع‌آوری مطالب بر من منت نهاده‌اند، ادای شکر نعمت و حق محبت آنان فرض و واجب است.

آقای محمد گلین باشوق و همت فراوان مواد و مدارک لازم برای تهیه تصاویر این کتاب را که گاهی بس تنگیاب بوده‌است، در اندک‌زمانی گرد آوردند. به این مناسبت از ایشان صمیمانه تشکر می‌کنم.

از افاضل زمان، چنانکه رسم است، نخواستم که دیباچه و مقدمه‌ای بر کتاب من بنویسند و عیبه‌ها و ضعفهای آن را با برگ انجیری از تقریظ و تمجید پوشانند. کار من، خوب یا بد، همین است و بس.

یحیی آراین‌پور

تهران - مهرماه ۱۳۵۰

فهرست مطالب

کتاب اول : بازگشت

اشاره به تاریخ

بخش اول - ادبیات ایران در نیمه اول قرن سیزدهم

فصل اول - شاعران

۲

مقدمه

۷

۱ صبا

۲۰

۲ نشاط

۲۹

۳ سحاب

۳۵

۴ مجمر

۳۷

۵ وصال

۴۰

فصل دوم - نثرنویسان

مقدمه

۴۲

۱ عبدالرزاق بیگ

۵۱

۲ میرزای

۵۳

۳ فاضل خان

۵۴

۴ صاحب دیوان

۵۸

۵ قائم مقام

۶۲

۶ وقایع نگار

۷۵

بخش دوم - ادبیات ایران در نیمه دوم قرن سیزدهم

فصل اول - شاعران

مقدمه

۷۹

۱ شهاب

۷۹

۲ فروغی

۸۲

۳ سروش

۸۶

۴ قاتنی

۹۳

۵	یغما
۶	محمودخان ملك الشعراء
۷	قره العين
۸	شیانی
فصل دوم - نثر نویسان	
۱	بدایع نگار
۲	مجد الملك
۳	حاجی فرهاد میرزا
۴	حسنعلی خان
۵	نادر میرزا
۶	طسوجی
تکمله	
مقدمه	
۱	تاریخها
۲	تذکره ها
۳	کتب تراجم
۴	حکمت
۵	کتب و رسالات دینی
کتابنامه	
سالنامه	
کتاب دوم : بیداری	
اشاره ای به تاریخ این دوره	
مقدمات انقلاب مشروطیت	
نثر فارسی در دوره بیداری	
مقدمه	
فصل اول - چاپ و چاپخانه	
فصل دوم - روزنامه و روزنامه نویسی	
۱	روزنامه های پایتخت
۲	جراید شهرستانها
۳	روزنامه های فارسی منتشره در خارج

۱۰۹
۱۲۷
۱۳۰
۱۳۳
۱۴۵
۱۴۹
۱۵۶
۱۶۵
۱۷۲
۱۸۲
۱۸۶
۱۸۶
۱۹۲
۱۹۴
۲۰۱
۲۰۲
۲۰۴
۲۱۶
۲۲۳
۲۲۵
۲۲۷
۲۲۸
۲۳۳
۲۳۵
۲۴۶
۲۴۹

فصل سوم - دارالفنون	
۱	ترجمه و تألیف کتابهای درسی
۲	ترجمه های دیگر
۳	هدایت
۴	اعتماد السلطنه
۵	محمدطاهر میرزا
۶	امین الدوله
۷	مستشار الدوله
فصل چهارم - کوشندگان بیرون از کشور	
مقدمه	
۱	طالبوف
۲	حاجی زین العابدین مراغه ای
۳	میرزا ملکم خان
فصل پنجم - نمایشنامه نویسی	
۱	تعزیه و شبیه خوانی
۲	بازیهای فکاهی
۳	نمایشنامه نویسی جدید
۴	آخوندزاده
۵	میرزا آقا تبریزی
فصل ششم - سیدجمال الدین	
فصل هفتم - روشنفکران دیگر دوره بیداری	
۱	میرزا آقاخان کرمانی
۲	روحی
۳	میرزا حبیب اصفهانی
کتابنامه	
سالنامه	

۲۵۲
۲۵۹
۲۶۰
۲۶۱
۲۶۴
۲۷۱
۲۷۲
۲۸۰
۲۸۷
۲۸۷
۳۰۴
۳۱۴
۳۲۲
۳۲۵
۳۳۶
۳۴۲
۳۵۸
۳۶۷
۳۹۰
۳۹۴
۳۹۵
۴۰۶
۴۱۷

۱	بهار	۱۲۳
۲	ادب الممالک	۱۳۷
۳	عارف	۱۴۶
۴	لاهوری	۱۶۸
	کتابنامه	۱۷۳
	سالنامه	۱۸۴
	کتاب چهارم: تجدید	
	مرور حوادث تاریخی این دوره	۱۹۹
	بخش اول - نشر	
	فصل اول - جراید و مجلات	۲۲۳
	فصل دوم - رمان نویسی	۲۳۵
	مقدمه	۲۳۶
	۱- رمانهای آموزشی و تاریخی	۲۳۸
	۱ خسروی	۲۴۰
	۲ شیخ موسی	۲۵۲
	۳ بدیع	۲۵۴
	۵ صنعتی زاده	۲۵۵
	۲- رمانهای اجتماعی	۲۵۸
	۱ مشفق کاظمی	۲۵۸
	۲ خلیلی	۲۶۴
	۳ دولت آبادی	۲۷۱
	۴ صنعتی زاده	۲۷۴
	فصل سوم - داستان کوتاه	
	مقدمه	۲۷۸
	۱ جمال زاده	۲۷۸
	فصل چهارم - نمایشنامه نویسی	۲۸۸
	۱- گروههای نمایشی	۲۹۱
	۲- کمدهای اجتماعی و انتقادی	۲۹۳
	۱ محمودی	۲۹۴
	۲ حسن مقدم (علی نوروز)	۳۰۲

۳۱۱	۳- نمایشنامههای موزیکال و تاریخی
۳۱۱	شهرزاد
۳۱۳	۴- درام منظوم
	بخش دوم - گویندگان
	فصل اول - آلمان دوستی در اشعار فارسی
	مقدمه
۳۱۷	۱ ادیب پیشاوری
۳۱۷	۲ وحید
۳۲۲	۳ غنی زاده
۳۲۵	فصل دوم - دیگر گویندگان این دوره
۳۳۲	۱ بهار (دنباله)
۳۳۲	۲ عارف (دنباله)
۳۲۹	۳ عشقی
۳۶۱	۴ لاهوری (دنباله)
۳۸۱	۵ ایرج
۳۸۳	۶ نظام وفا
۴۱۹	۷ وحید (دنباله)
۴۲۳	فصل سوم - انجمنهای ادبی
۴۲۹	بخش سوم - در آستانه شعر نو
	مقدمه
۴۳۳	فصل اول - پیکار کهنه و نو
۴۳۶	فصل دوم - مسئله تجدید در ادبیات
۴۴۵	فصل سوم - نیما یوشیج شاعر افسانه
۴۶۶	کتابنامه
۴۸۱	سالنامه
۴۹۴	فرجام سخن
۵۰۵	فهرست راهنما
۵۰۹	

۲۳۵	رحیم زاده صفوی
۲۳۷	آزاد همدانی (علیمحمد)
۲۳۹	موتمن (زین العابدین)
۲۴۱	یغمایی (حبیب)
۲۴۲	قریب (یحیی)
۲۴۳	حجازی (محمد)
۲۵۸	نقیسی (سعید)
۲۷۳	جمال زاده (سید محمد علی)
۳۰۲	مسعود دهاتی (محمد)
۳۱۳	جلیلی (جهانگیر)
۳۱۸	دشتی (علی)
۳۳۳	هدایت (صادق)
۳۵۹	کارهای علمی و تحقیقاتی هدایت
۳۶۴	دانش عوام (فولکور)
۳۷۱	ترجمه های هدایت
۳۷۳	نامه های هدایت
۳۷۴	نامه های هدایت به دوستش دکتر حسن شهید نورائی
۳۷۷	نامه های هدایت به سید ابولقاسم انجوی شیرازی
۳۷۸	چند نامه دیگر از هدایت به دکتر تقی رضوی
۳۷۸	دو نامه از هدایت به پروفیسور یان ریسپکا
۳۸۰	نمایشنامه های هدایت
۳۹۶	داستانهای هدایت
۴۱۲	نوشته های از دست رفته هدایت
۴۱۶	سبک هدایت
۴۱۹	سالشمار و زندگینامه صادق هدایت
۴۲۱	کارنامه ادبی هدایت

بخش پنجم

۴۳۱	نمایش و نمایشنامه نویسان
۴۳۳	مختصری از گذشته نمایش در ایران
۴۳۵	نمایش و نمایشنامه نویسی در عهد رضاشاه
۴۳۶	شهرزاد
۴۳۷	کرمانشاهی
۴۴۰	تئاتر ایران در سالهای آخر سلطنت رضاشاه

بخش ششم

۴۴۳	دانش عوام (فولکور)
۴۴۵	تعریف و کلیات
۴۵۱	ضرب المثله

بخش دوم

۵۵	جراید و مجلات
	فصل چهارم:
۵۷	۱- جراید
۶۳	۲- مجلات
۷۰	ارانی که بود؟

بخش سوم

۷۵	تاریخ نویسان و ادب شناسان
۷۹	پیرنیا (حسن)
۸۵	اقبال آشتیانی (عباس)
۹۰	کسروی (سید احمد)
۹۵	کسروی تاریخ نویس و زبان شناس
۹۶	کسروی و اندیشه های اجتماعی او
۹۸	مخالفت با شعر و شاعری
۱۰۰	کتابسوزان
۱۰۳	فروغی (محمد علی)
۱۰۸	قزوینی (محمد)
۱۱۲	تقی زاده (سید حسن)
۱۲۲	فروزانفر (بدیع الزمان)
۱۲۷	بهمنیار (احمد)
۱۲۹	دهخدا (علی اکبر)
۱۳۸	رشید یاسمی (غلامرضا)
۱۴۶	فلسفی (نصرالله)
۱۵۰	پورداد (ابراهیم)
۱۵۴	قریب (عبدالعظیم)
۱۵۷	فروغی (ابوالحسن)
۱۶۰	همائی (جلال الدین)
۱۶۷	فرزان (سید محمد)
۱۷۱	سیاح (فاطمه)
۱۷۹	مینوی (مجتبی)

بخش چهارم

۲۲۲	رمان نویسان
۲۲۴	صنعتی زاده (عبدالحسین)
۲۲۸	کمالی (میرزا حیدر علی)
۲۳۰	رکن زاده آدمیت (محمد حسین)
۲۳۳	سالور (حسینقلی میرزا عماد السلطنه)